

ASPECTUL JUDICATIV AL NON-CONTRADICȚIEI

VICTOR EMANUEL GICA

TEORIA ARISTOTELICĂ A JUDECĂȚII

Interpretarea teoriei aristotelice a judecării de către Constantin Noica se dovedește a fi una originală și în cazul comentariului său asupra tratatului *Despre interpretare*, pe care, de altfel, l-a și tradus în limba română. Filosoful român consideră că „privită în ea însăși, *Despre interpretare* nu pare să mai spună multe omului de azi. Dacă însă este privită ca o mare carte de cultură, ea este, întocmai *Categoriilor*, nu numai o mare carte a umanității, ci și una de la care se poate începe neîncetat, deci la care trebuie să se revină neîncetat”¹. Din această carte de mici dimensiuni, continuă filosoful român, se nasc trei științe: gramatica, logica și semantica. Dintre acestea, logica, deși nu se naște, precum gramatica, direct din *Despre interpretare*, este cea mai prestigioasă, căci, *reflexiunea logică*, ar fi aici, în ciuda proporțiilor reduse, mai largă decât în *Analitice*. Abia acum, spune Noica, problematica logică apare în toată amploarea ei.

Despre interpretare este a doua lucrare din colecția *Organonului*. Dacă avem în vedere accepțiunea termenului *hermeneia*, titlul nu este suficient de lămuritor și nici definit pe parcursul lucrării. După cum menționează și M. Florian în introducerea la traducerea sa, termenul „oglindește legătura intimă dintre gândire și limbaj”, iar traducerea titlului prin echivalentul latin *De interpretatione* de către Boethius implică și astăzi dificultăți, asta dacă s-ar încerca o corespondență strictă. Oricare ar fi interpretările date titlului lucrării, tema este *judecata* sau, în termeni moderni, propoziția².

După David Ross, lucrarea ar indica o perspectivă asupra cunoașterii bazată în mod intenționat pe „reprezentare”. În sprijinul acestei interpretări, conform căreia judecata nu reprezintă sesizarea legăturilor existente în realitate, ci stabilirea legăturilor sau, în cazul judecăților negative, a diviziunilor, între aceste afecte ale sufletului care sunt numite și concepte, ar sta unele considerații ale lui Aristotel din *Analicile secunde*³.

¹ C. Noica, *Comentariu din perspectivă modernă la tratatul Despre interpretare al lui Aristotel*, în Stephanus Ammonius, *Comentarii la tratatul Despre interpretare al lui Aristotel*, Editura Academiei R.S.R., 1971, p. 197.

² M. Florian, *Introducere la Despre Interpretare*, în Aristotel, *Organon I*, Editura Academiei R.P.R., București, 1957, p. 195.

³ D. Ross, *Aristotel*, Editura Humanitas, București, 1997, p. 33.

Perspectiva ontologică, din care Aristotel a abordat expunerea din *Categorii* în mod preponderent, este prezentă și aici, chiar dacă nu cu aceeași amploare. Judecata din logica aristotelică păstrează un caracter ontologic și este posibilă numai prin raportare la real, căci, așa cum menționează și A. Dumitriu, *edois*-ul aristotelic are un caracter ontologic, iar ignorarea conținutului său existențial l-ar face să nu mai aibă nimic aristotelic, întrucât nu s-ar mai referi la real. Astfel că judecata este însuși raportul dintre *general* și *individual* și, în sensul în care acest raport ontologic poate fi afirmat, este „realizarea” generalului în individual. Pe de altă parte, în cadrul ierarhiei speciilor și genurilor avem de-a face cu grade de generalitate distincte, astfel încât forma unui gen devine materie pentru genul superior. Judecata, notează același autor, „exprimă aceste raporturi în care actul devine potență la un nivel superior și se continuă într-un șir de potențializări și actualizări succesive, în care apar genuri din ce în ce mai vaste”, iar astfel de raporturi dintre idei se exprimă în judecăți „reale” cu fond ontologic⁴. Judecata este astfel un act semnificativ, prin care se afirmă sau se neagă raportul dintre idei.

Depășind aspectele de natură filosofică, se poate spune că, odată cu judecata, gândirea pierde unitatea și simplitatea noțiunii care, după cum notează M. Florian, se desface în două elemente, devenind complexă și discursivă. Cele două elemente vor fi determinate de către Aristotel ca *nume* (ὄνομα) și *verb* (ῥῆμα), corespunzând subiectului, respectiv predicatului logic. Cu toată această disociere, judecata păstrează un caracter unitar, fiind o operație a gândirii, prin care însă aceasta nu se îndepărtează de structura lucrurilor⁵. În cazul verbului, copula „este” se deosebește de atribut sau de numele predicativ, însă procedul nu este generalizat astfel încât judecata să fie considerată într-o structură tripartită (subiect, copulă, predicat). Explicația acestui fapt ar fi, după M. Florian, aceea că Aristotel nu a ajuns să distingă consecvent pe „este” copulativ de „este” în sens existențial, funcția de predicat a verbului fiind în legătură cu posibilitatea afirmării sau negării a ceva (predicatul) despre altceva (subiectul). În acest sens se poate considera că distincția celor doi „este” ar putea fi incompletă.

La rândul său, D. Ross consideră că Aristotel este conștient de distincția *este*-le copulativ și cel existențial, însă, deși sesizează că împărțirea propoziției în substantiv și verb nu este întotdeauna suficientă, nu încearcă să descompună toate propozițiile în cele trei părți: subiect, predicat și copulă. În cele patru propoziții cu subiect și predicat copula este pur și simplu expresia actului de asertare a unei legături, spre deosebire de elementele realității, a căror legătură este afirmată. Aceasta caracteristică ar indica lipsa unei idei foarte clare despre distincția celor două funcții ale verbului *este*. Clarificarea utilizării lui *este* se regăsește în *Analiticile prime*. Aici, propozițiile sunt tratate ca premise ale silogismului, din acest considerent fiind necesară specificarea clară a unui predicat și izolarea lui pentru a putea deveni subiect al unei alte propoziții, astfel că, asistăm la o separare completă a copulei de predicat⁶.

⁴ A. Dumitriu, *Istoria logicii*, vol. I, Editura Tehnică, București, 1993, p. 203.

⁵ M. Florian, *op. cit.*, p. 44.

⁶ D. Ross, *op. cit.*, p. 35.

Judecata este numită λόγος ἀποφαντικός (*lógos apophantikos*). În această accepțiune, *apophantikos* are sensul de „explicativ”, „declarativ” sau „enunțiativ”, verbul ἀποφαίνω, compus din ἀπο (departe) și φαίνω (a face să strălucească, conține și ideea de lumină), iar în acest sens, consideră A. Dumitriu, judecata ar fi un act luminos al *nous*-ului, care prin această lumină contemplă raportul dintre idei exprimându-l în judecată la nivelul abstract al *nous*-ului pasiv⁷.

Ceea ce Aristotel numește ἀπόφανσις (*apóphansis*) asigură unei expresii statutul de judecată, conferindu-i posibilitatea de a fi adevărată sau falsă. În acest sens, *apóphansis* ar fi formularea noetică a expresiei, iar existența ei în *nous*, și numai aceasta, este aceea care îi dă posibilitatea să fie adevărată sau falsă. De aici, A. Dumitriu reține că expresiile cărora valorile „adevărat” sau „fals” li se pot atribui în mod arbitrar valori care nu derivă din nucleul noetic al expresiei pe baza acestei *apóphansis* nu ar avea de-a face cu logica lui Aristotel. De asemenea trebuie făcută precizarea că încercările logicienilor contemporani asupra logicii aristotelice în termenii simbolismului, cum ar fi interpretarea lui J. Łukasiewicz⁸, nu au, nici în acest sens, nicio bază. Logica aristotelică nu se reduce la studiul formelor de exprimare; exprimarea verbală a judecății, care, și în ipostaza de propoziție simplă, conține aceleași caracteristici conferite de *apóphansis* este, în traducerea literală a lui A. Dumitriu, „o expresie verbală semnificativă despre ceea ce este sau nu este”⁹.

În prezentarea poziției clasice asupra judecății, Al. Surdu încearcă să surprindă specificul spiritului aristotelic autentic, regăsind în logica tradițională încercări admirabile de precizare a domeniului pur logic al actului judicativ, contrar concepțiilor ontologice, gnoseologice sau lingvistice de interpretare a judecății. Al. Surdu vorbește despre judecată în calitate de principiu formal, arătând că studiul judecății în această ipostază reprezintă o particularizare a doctrinei aristotelice asupra formei formelor. Așa cum, în genere, gândurile sunt cauzele cuvintelor, judecata *in mente* este cauza sau principiu judecății *in voce*. Astfel, judecata *in mente* este un gând realizat prin sinteza unor componente mentale, componente care sunt tot gânduri, gândirea fiind cea care realizează unitatea sau sinteza gândurilor simple în gânduri¹⁰.

În calitate de gând, judecata ține de domeniul gândirii și, fiind *in mente*, unde este locul formelor raționale (τόπον εἰδῶν), judecata este o formă rațională, respectiv εἶδως sau λόγος. În această calitate, conform principiilor aristotelice, judecata va avea o cauză materială și o cauză sau un principiu formal.¹¹

Principiul sau cauza, în virtutea căreia formele raționale devin componente ale judecății, nu mai sunt simple forme raționale, ci elementele judecății, notează Al. Surdu, și constituie tocmai cauza sau principiu formal al oricărei judecăți.

⁷ M. Florian, *op. cit.*, p. 44.

⁸ J. Łukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic*, ed. I, Oxford, 1951.

⁹ A. Dumitriu, *op. cit.*, p. 204.

¹⁰ Al. Surdu, *Judecata ca principiu formal*, în *Teoria formelor logico-clasice*, Editura Tehnică, București, 2008, p. 150.

¹¹ *Ibidem*, p. 152.

Teoria principiului formal al judecării nu apare explicit la Aristotel, însă ea este fundamentată strict pe doctrina aristotelică a formelor, care, după cum susține Al. Surdu, o conține implicit. Trecând în revistă principalele concepții privind teoria judecării, filosoful român identifică drept principala deficiență a teoriilor postaristotelice pierderea din vedere a două lucruri esențiale. În primul rând, este vorba de conceperea gândirii ca formă a formelor, fără de care formele logice nu pot fi concepute ca fiind propria lor cauză, fiind plasate la nivel extralogic: ontologic, speculativ, gnoseologic sau psihologic și lingvistic. În al doilea rând, fără conceperea formei ca potență, judecata nu poate fi concepută *în și pentru sine*, fiind tratată ca un *prototip* sau *model* al judecăților, neputând fi identificată în niciuna dintre judecățile în act (judecăți determinate). Problema esențială, consideră Al. Surdu, este *problema genezei logice*, atât a judecăților, cât și a prototipului judicativ¹².

Maniera de expunere a temelor în *Despre interpretare* este una destul de condensată. Acestea sunt prezentate pe parcursul a paisprezece capitole, care, la rândul lor, pot fi împărțite în patru secțiuni. Prima secțiune a lucrării se îndreaptă către cercetarea asupra principiilor vorbirii enunțiative, pe care le găsim enumerate în primul capitol: *nume*, *verb*, *negație*, *afirmație*, *enuțare* și *rostire*. Această prezentare din prima parte a lucrării este una pregătitoare. Înainte de a se trece la prezentarea teoriei judecării, sunt expuse noțiunile fundamentale ce urmează a fi implicate în cercetarea temei principale a lucrării.

Ordinea formelor enumerate nu este întâmplătoare. După Ammonius, aceasta ar respecta un sens ce include o anumită ierarhie: „de la cele mai incomplete, el urcând înspre cele mai desăvârșite, și de la modurile mai particulare la cele mai universale”¹³. Această ordine poate fi privită însă din două unghiuri. Unul este cel în raport cu noi înșine, ca subiect al cunoașterii, unde sensul de la nedesăvârșit către desăvârșit sau de la particular la universal este determinat în chip natural de scopul vizat prin progresul cunoașterii. Cel de-al doilea sens este unul din perspectiva cunoașterii ce privește însăși lucrurile și care, față de primul, este un sens răsturnat.

La rândul său, C. Noica susține că enumerarea cuprinsă în prima frază a lucrării, a celor despre care Aristotel spune că trebuie stabilit ce sunt, trebuie privită oarecum răsturnat: „trebuie să gândim ce este *rostirea*; apoi să arătăm că rostirea poate fi *enuțiativă* sau de alte feluri; enunțarea se face pe bază de *afirmație* și *negație*; și, la rândul lor, acestea implică în expresie propoziția desfășurată, cu *verb* și substantiv, respectiv *nume*”.

În ceea ce privește judecățile, pot fi reținute două trăsături fundamentale: pe de o parte, acestea se împart în *afirmație* (κατάφασις) și *negație* (ἀπόφασις), iar pe de altă parte, judecățile pot fi *adevărate* sau *false*. Cele două valori, adevărul și falsul, se aplică numai judecării, nu și noțiunii. Ca act al gândirii, judecata este o sinteză a reprezentărilor, a noțiunilor ca stări ale sufletului, care, față de caracterul convențional al cuvintelor, oglindesc în mod direct realitatea, iar adevărul sau

¹² *Ibidem*, p. 152.

¹³ Stephanus Ammonius, *Comentarii la tratatul Despre interpretare al lui Aristotel*, trad. C. Noica, Editura Academiei R.S.R., 1971, p. 50.

falsul sunt atribuite unei judecăți tocmai în virtutea modului în care oglindesc sau nu raporturile de unire și separare dintre lucruri.

Adevărul și falsul, arată Ammonius, sunt în strânsă legătură cu sinteza și diviziunea, însă nu orice sinteză sau diviziune poate fi susceptibilă de adevăr sau fals. Adevărul și falsul sunt luate în considerație atât referitor la gânduri, cât și la cuvinte, aplicându-se celor simple și nu compuselor. Analogia dintre cuvinte și gânduri este specificată cu referire la vorbirea alcătuită din nume și verbe: acestea sunt asemănătoare cu gândurile care admit sinteză și analiză, ca fiind legate laolaltă, respectiv divizate. În cazul fiecăruia dintre ele trebuie să aibă loc fie adevărul, fie falsul¹⁴. Ammonius ține să precizeze însă că, după Aristotel, „nu orice adevăr este dobândit printr-o sinteză ori o diviziune..., ci e dobândit și doar adevărul existent în procesele de vorbire, despre care s-a arătat că poate avea loc, între toate felurile de rostire, numai în cadrul celei enunțative. Trebuie deci subliniat aici și că spunând «numele înseși», adică luate în sine, și verbele seamănă cu gândurile simple...»¹⁵.

În cel de-al doilea capitol se vorbește despre *nume* ca fiind simple sau compuse, iar dintre cazurile numelor, rolul de subiect se exercită numai pentru cazul nominativ, nu și pentru alte cazuri.

Non-om nu este un nume. Într-adevăr nu există (nici n-ar putea exista) nume în legătură cu ceea ce trebuie să denumească el; căci nu e vorba nici de o rostire, nici de o negație. Fie el așadar nume nedeterminat, deoarece revine deopotrivă oricărui lucru, existent ori neexistent.¹⁶

„Non-om”, precizează Stephanus, nu poate fi rostire, întrucât rostirea presupune cel puțin două expresii, și nu poate fi nici negație, căci orice afirmație și negație indică fie adevărul, fie falsul, ori „non-om” nu indică niciuna dintre ele¹⁷. Cu acest nume nedeterminat, cum este numit termenul *non-om*, regăsim în *Despre interpretare* transpunerea opoziției de tip contradictoriu plasată în locul său original, ca parte a raportului opoziției între propoziții. Aceasta însă este aplicată de către Aristotel și la nivelul termenilor, fie subiectului logic (*om*, *non-om*), fie predicatului logic (este *drept*, este *non-drept*).

Capitolul al treilea cuprinde considerații despre *verb*, care este caracterizat în primul rând prin implicarea temporalității (trecut, prezent și viitor) și, în al doilea rând, ca având semnificație numai dacă este enunțat despre nume, adică dacă este atribuit subiectului.

W. Kneale și M. Kneale consideră că problemele ridicate în aceste capitole introductive, în care sunt definiți termenii de *substantiv (nume)*, *verb* și *propoziție (enunț)*, sunt în strânsă legătură cu discuția despre adevăr și fals din dialogul *Sofistul* al lui Platon. După autorii menționați Aristotel, ca și Platon, ar considera deopotrivă cuvintele vorbite și experiența mentală (*παθήματα*) sau gândurile (*νοήματα*), pentru care primele sunt simboluri. S-ar lăsa astfel să se înțeleagă că

¹⁴ *Ibidem*, p. 60.

¹⁵ *Ibidem*, p. 62.

¹⁶ *Ibidem*, p. 64.

¹⁷ *Ibidem*, p. 121.

predicatul „adevărat” și „fals” aparțin în primul rând gândurilor, pe temeiul că vorbele diferă de la un popor la altul, în timp ce gândurile și lucrurile cărora ele le sunt aidoμα (ὁμοιόματα) sunt aceleași pentru toate de un fel și astfel adevărul sau falsitatea cuvintelor rostite ar fi derivate¹⁸.

Aristotel l-ar urma pe Platon și în ceea ce privește alte două teze. Prima dintre ele are în vedere considerarea oricărui gând sau parte de discurs care pot fi adevărate sau false ca fiind în mod neapărat compuse, atâta vreme cât substantivul și verbul luate separat au semnificație (σημαίνει τι), însă nu sunt adevărate sau false. În al doilea rând, este vorba de ideea semnificării prin convenție (κὰτα συνθήκην) a cuvintelor. Substantivul se distinge de verb, acesta din urmă având în plus o semnificație temporală. În această privință W. Kneale și M. Kneale consideră că, pentru Aristotel, verbele par a fi concepute într-un timp determinat, trecut, prezent sau viitor, și, prin aceasta, ar fi respinsă predicatul atemporală. Totuși, menționează aceiași autori, distincția din finalul primului capitol din *Despre interpretare* între folosirea simplă a verbului „a fi” și folosirea sa „după timp” ar putea fi interpretată ca fiind una între aserțiunea atemporală și cea temporală, ceea ce ar însemna că Aristotel ar fi permis așa-numita întrebuițare omnitemporală a timpului prezent, fără să accepte orice predicatul de tip strict atemporal, și asta datorită legăturii acesteia cu metafizica platoniciană abandonată a lumii sensibile¹⁹.

Judecata și definiția ei sunt prezentate în capitolul 4, iar în acest scop sunt analizate diferitele înțelesuri ale termenului *lógos* (λόγος). Odată cu acest capitol, considerat de Noica drept cel mai important al întregii cărți, este pusă în joc problema fundamentală: rostirea și speciile ei, căci rostirea este esențialul și în ea constă obiectul logicii²⁰. Rezumând primele patru capitole, în care se arată că rostirea este o uniune de cuvinte, în care atât întregul are înțeles, cât și partea (cuvântul izolat), înțelesul cuvântului se relevă ca fiind altul decât cel al părții, respectiv este un înțeles prin convenție. În capitolul 4 Aristotel precizează:

Rostirea este o glăsuire semnificativă și convențională în care unele dintre părți sunt semnificative izolat, ca parte de vorbire însă, nu ca afirmație sau negație. [...] În cele compuse, partea înseamnă, este drept, ceva, dar nu prin ea însăși, cum s-a arătat mai sus. Orice rostire, însă, este semnificativă, nu ca instrument firesc al cugetului, cum s-a arătat, ci prin convenție. Dar nu oricare este enunțiativă, ci doar aceea căreia îi revin adevărul și neadevrul.²¹

Problema crucială a felurilor de rostire, după cum o numește C. Noica, este pusă într-o singură frază, iar dintre toate aceste feluri, Aristotel păstrează numai una în câmpul logicii, și anume rostirea enunțiativă, spunând că celelalte feluri de rostire trebuie lăsate deoparte, cercetarea lor fiind mai potrivită retoricii și poeticii²². Adevărul este, așadar, criteriul logicii, iar rostirea enunțiativă – singura ce poate fi adevărată sau falsă – este cea reținută în continuare ca obiect al cercetării.

¹⁸ W. Kneale, M. Kneale, *Dezvoltarea logicii*, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1974, p. 54.

¹⁹ *Ibidem*, p. 55.

²⁰ C. Noica, *op. cit.*, p. 202.

²¹ *Despre interpretare*, 4, 17a, în *Comentarii la tratatul Despre interpretare al lui Aristotel*, traducere C. Noica, Editura Academiei R.S.R., București, 1971.

²² *Ibidem*.

Analizând rostirea enunțiativă, în capitolul 5 se arată că enunțarea se face prin afirmație sau negație ceea ce presupune analiza numelor și verbelor. Un nume simplu ca și un verb simplu nu dau rostire enunțiativă, pentru aceasta, spune Aristotel, trebuie adăugat „*este, era, va fi* sau ceva de acest fel”. C. Noica indică aici apariția unei contradicții în raport cu considerațiile din capitolul 3, unde Aristotel afirma că trecutul și viitorul verbelor nu ar reprezenta propriu-zis verbe. Situația, sugerată așa cum am amintit mai sus și de către W. Kneale și M. Kneale, este după filosoful român o contradicție în termeni de care Aristotel nu poate scăpa, mai precis: „gândul că, într-o înțelegere mai largă a prezentului logic, el admite formal să integreze trecutul și viitorul (un prezent al trecutului – spune și gramatica – sau un prezent al viitorului), pe când *material* prezentul logic nu poate conviețui cu alte timpuri, așa cum o dovedea respingerea enunțurilor neenunțiative”²³. Ceea ce i-ar mai fi rămas lui Aristotel să arate, notează Noica, este că formulările chiar unitare, dar fără verb, cum sunt definițiile, nu sunt enunțuri, și nici formulările alcătuite numai din câte un verb, chiar dacă aparent au înțeles de sine stătător, precum răspunsurile la întrebare. Rostirea enunțiativă, spune Aristotel, are un caracter unitar atât în ipostaza în care indică un singur lucru, cât și atunci când este una prin conexiune. Întrucât nu se poate spune că, prin pronunțarea lor, se exprimă ceva de felul unui enunț, ci vorba respectivă însăși indică numai ceva de la sine, numele sau verbul vor fi socotite, spune Aristotel, „o simplă vorbă”. Capitolul 5 se încheie cu distincția între enunțările simple, cum sunt de pildă „enunțarea a ceva despre ceva, sau a ceva tăgăduit despre ceva”, ce sunt glăsuiri semnificative despre ce revine sau nu revine unui lucru, după diferențierea timpurilor, și enunțările compuse din primele, „cum ar fi o rostire anumită dintru început compusă”²⁴.

Modalitatea destul de sumară în care sunt tratate problemele pe parcursul primelor patru capitole pare să indice că scopul principal lui Aristotel este cercetarea cuplurilor contradictorii și clasificarea formală la care aceasta conduce. Odată cu capitolul 6, opoziția devine obiect explicit al cercetării, urmând să fie analizat mai întâi cazul afirmației și negației (cap. 6), urmând apoi opoziția judecăților, contradicția și contrarietatea lor (cap. 7), opoziția judecăților despre viitorii contingenți (cap. 9), opoziția judecăților modale (cap. 12), pentru a încheia cu contrarietatea judecăților (cap. 14).

Analiza afirmației și negației, și a raportului de opoziție în care acestea se află, poate fi privită ca o continuare a cercetării modalităților opoziției întreprinsă în *Categorii*, mai precis a celei de-a patra modalități, cea a contradicției, care s-ar putea spune că anticipează într-un fel reluarea temei dintr-o altă perspectivă. De data aceasta, prin mutarea temei contradicției pe tărâmul judecăților perspectiva devine, în domeniul rostirilor enunțiative, una preponderent logică.

Înainte de a trata despre rostirea enunțiativă însăși, care se asociază tuturor celorlalte specii de vorbire pe baza faptului că indică ceva, și de a preciza natura acesteia și modul în care diferă de celelalte specii de vorbire, Aristotel precisase în privința vorbirii enunțiative că „...nu oricare este enunțiativă, ci doar aceea căreia îi revin adevărarea și neadeverirea”. Ammonius consideră, prin definiția pe care o

²³ C. Noica, *op. cit.*, p. 206.

²⁴ *Despre interpretare*, 5, 17a.

dă vorbirii enunțiative, fără a avea nevoie în plus pentru teoria respectivă de afirmație și negație, că Aristotel a creat posibilitatea ca, în unele interpretări ulterioare, enunțarea să fie considerată ca divizându-se în afirmație și negație în modul de diviziune omonimelor în sensurile lor diferite, și nu în modul de diviziune al genurilor în specii. În acest sens, pot apărea unele probleme privind, de exemplu, definiția unui cuvânt omonim, care nu ar semnifica nici o natură comună. De asemenea, dacă în cazul definiției afirmației și negației este utilizată enunțarea atunci când, în debutul capitolului 6, se spune: „afirmația este enunțarea a ceva despre ceva, negația în schimb enunțarea a ceva desprins de ceva”, ne putem întreba, spune Ammonius, „cum se face că enunțarea este indicată ca un gen cât se poate de lămurit al ambelor, în timp ce omonimele niciodată nu sunt luate în considerație în formularea definițiilor”²⁵. Posibilitatea acestor neclarități, ce par a fi generate în capitolul 6, este cea care impune precizările din capitolul anterior privitoare la afirmație și negație în cadrul teoriei speciilor de enunțare: „O primă rostire enunțiativă este afirmația, alta negația; toate celelalte sunt una prin compunere”²⁶. Prin aceasta, arată Ammonius, este instituită o dublă raportare a gândului în cadrul vorbirilor: pe de o parte, ca fiind dat prin ele ca atare, „ca și cum le-ar fi în chip natural inerent”, pe de altă parte, „fiind adăugat lor, prin convenție, din afară, pe baza a ceea ce se și numește conjuncție”, care unește și leagă o parte cu alta; în mod asemănător stau lucrurile și în cazul așa-numitelor rostiri ipotetice.

La rândul său, Stephanus consideră că în cazul paragrafului referitor la faptul că nu oricare rostire este enunțiativă, ci doar aceea căreia îi revin adevărarea și neadeverirea, nu este vorba de o definiție, ci de o descriere, întrucât definițiile nu admit precum descrierile legături disjunctive. Astfel că, spunând: „ci aceea căreia îi revin adevărarea și neadeverirea”, Aristotel ar fi numit afirmația și negația, întrucât afirmația însăși, fiind una la număr, nu ar fi putut fi și adevărată, și falsă. Ca atare, Aristotel ar fi determinat lucrurile pe temeiul celor ce stau sub enunțare, fiind vorba de o descriere și nu de o definiție²⁷.

Aceeași frază cu care se deschide capitolul 6 – „Afirmația este o enunțare a ceva despre ceva. Negația în schimb este enunțarea desprinderii a ceva de ceva” – este comentată de către Stephanus ca punând în joc o diviziune, a treia la număr în parcursul de până aici al lucrării, și care este bazată pe simplitate și compunere în legătură cu afirmația și negația. Se arată aici că enunțarea simplă înseamnă afirmație ori negație, în timp ce enunțarea compusă este cea alcătuită fie din două afirmații, fie din două negații, fie dintr-o afirmație și o negație. Unitatea compuselor este obținută și aici pe baza *legăturii*. În continuarea capitolului 6 Aristotel spune:

Cât despre rostirea enunțiativă, ea este ceva unitar fie când indică un singur lucru, fie când e una prin conexiune, pe când mai multe sunt cele care indică mai multe lucruri, iar nu unu.²⁸

Stephanus se oprește asupra expresiei „iar nu unu” din finalul pasajului, întrebându-se de ce Aristotel a schimbat formularea și nu a spus: „mai multe sunt

²⁵ Stephanus Ammonius, *op. cit.*, p. 103.

²⁶ *Despre interpretare*, 5, 17a, 8.

²⁷ Stephanus Ammonius, *op. cit.*, p. 131.

²⁸ *Despre interpretare*, 5, 17a, 15.

cele care arată mai multe lucruri”. Răspunsul său are în vedere caracteristica judecății universale, care, atât ca negativă, cât și ca afirmație universală, poate semnifica și mai multe lucruri și unul singur. De exemplu, „orice om respiră” semnifică și toți oamenii individuali și o natură unică, respectiv natura umană; la fel ar sta lucrurile și în cazul universalei negative: „nici un om nu zboară”. Astfel că, încheie Stephanus, dacă exprimarea lui Aristotel ar fi fost: „sunt însă mai multe vorbirile ce semnifică mai multe lucruri, aceasta ar fi cuprins în ea și propoziția în cauză²⁹”.

Cât privește precizarea: „fie când e una prin conexiune”, Stephanus reia o considerație a lui Iamblichos, cu care însă nu este de acord. Este vorba despre faptul că, în această privință, Iamblichos era de părere că Aristotel, spre deosebire de ceea ce vizase mai înainte prin expresia „prin legătură” în cazul legăturilor de îmbinare a celor ce nu semnifică relația a unul sau mai multe lucruri, cum ar fi „Socrate umblă și Platon discută”, ar fi sugerat că aici este vorba de propozițiile de tip ipotetic, de genul: „dacă soarele este deasupra pământului, e ziua”. Stephanus respinge această idee, argumentând că „nu e de fel cu neputință ca unul din membrii diviziunii să fie luat în considerație într-o altă diviziune”. În plus, în sprijinul interpretării sale acesta indică continuarea lui Aristotel care, spunând că enunțarea simplă este cea care enunță un singur lucru despre unul singur și la fel în cazul negațiilor, s-ar fi referit în chip necesar la același lucru în toate cele trei paragrafe.

OPOZIȚIA JUDECĂȚILOR ASERTORICE

După ce a prezentat ce este vorbirea în general, reținând rostirile enunțative ca obiect al cercetării, precum și afirmația, și negația acestora atât în alcătuirea lor, cât prin prisma opoziției lor, la care se ajunge în mod firesc, Aristotel trece la expunerea semnificației contradicției și a elementelor care duc la apariția acesteia. Înainte de a detalia pe rând problemele ce țin subiectul lucrării de față așa cum sunt prezentate în *Despre interpretare*, trebuie să precizăm că începând cu capitoul 6, ideea de opoziție a judecăților va fi una predominantă, căci dacă modul enunțativ este propriu și caracteristic logicii, afirmațiile și negațiile pe care le implică se vor desfășura în întregul domeniu al logicii, unde vor trebui admise și justificate rostirile aflate în opoziție. Opoziția va fi de altfel pivotul principal și în cadrul discuției despre viitorii contingenți, precum și în cea despre judecățile modale pe care Aristotel cercetează în capitolele următoare.

Contradicția, una dintre cele patru modalități alte opoziției expuse în *Categorii*, este transferată sau, mai bine spus, își găsește locul potrivit la nivelul judecății prin intermediul afirmației, și negației. Contradicția este prezentată în capitoul 6 ca o opoziție care pune în joc afirmația, care este o „enunțare a ceva despre ceva” și negația, adică „enunțarea desprinderii a ceva de ceva”.

²⁹ Stephanus Ammonius, *op. cit.*, p. 135.

Dar, întrucât se poate enunța și existentul ca inexistent, și inexistentul ca existent, și existentul ca existent, și inexistentul ca inexistent, iar pentru toate timpurile străine de prezent la fel, s-ar putea întâmpla ca tot ce a afirmat cineva să fie negat și tot ce a negat să fie afirmat – așa încât este evident că există o negație opusă oricărei afirmații și o afirmație opusă oricărei negații – așa fiind, să numim opoziția aceasta contradicție, afirmația și negația fiind opusele puse în joc.³⁰

Afirmația și negația sunt așadar, în ordine, cele două forme ale discursului apofantic. Întrucât este posibilă enunțarea celor patru combinații ale perechii existent–inexistent, mai precis enunțarea existentului ca inexistent, a inexistentului ca existent, a existentului ca existent și a inexistentului ca inexistent, aceasta se face, după cum notează Ath. Joja, după timpurile care sunt în afara prezentului. Urmează de aici atât posibilitatea negării a ceea ce s-a afirmat, precum și a afirmării a ceea ce s-a negat, oricărei afirmații corespunzându-i o negație și oricărei negații, o afirmație. Posibilitatea opozițiilor judecăților decurge tocmai din posibilitatea jocului afirmației și negației ca forme esențiale ale discursului apofantic. După cum precizează și Ath. Joja, afirmația și negația sunt ipostaze ale *logosului apophantikós*, adică ale discursului care enunță un raport între subiect și predicat, iar acest raport, realizat prin mecanismul afirmației și negației, este constitutiv de adevăr sau de falsitate³¹.

Principiul pe baza căruia este definită contradicția este așadar acela că oricărei afirmații i se opune o negație și, la rândul ei, oricărei negații i se opune o afirmație. La acesta se adaugă atribuirea relațiilor dintre valorile de adevăr al afirmației și negației. Din cele patru combinații enumerate la începutul fragmentului privind posibilitățile enunțării existentului și inexistentului, fiecare față de celălalt sau față de sine, obținem relația dintre valorile de adevăr ale judecăților. Potrivit acestor situații, așa cum exemplifică și Stephanus, negația adevărată a enunțării existentului ca inexistent, cum este de exemplu judecata „Socrate nu e nedrept” (cu precizarea că a fost stabilit și recunoscut de toți că Socrate este drept), se opune afirmației false, care enunță inexistentul ca existent, în speță judecata „Socrate este nedrept”. În mod asemănător, afirmația adevărată se opune negației false, iar contradicția este tocmai acea situație care reflectă aceste relații, adică cele în care o propoziție adevărată se opune uneia false întotdeauna și în toate cazurile, și invers. Așadar, contradicția ar putea fi definită, așa cum o face și Stephanus, ca fiind „conflictul a două propoziții ce-și distribuie adevărul și falsitatea asupra tuturor cazurilor și întotdeauna”³².

O condiție necesară pentru a putea vorbi de contradicție este păstrarea identității, atât a subiectului, cât și a predicatului. În cazul predicatului însă, este necesar ca un același atribut să nu fie luat despre o parte ori alta sau prin raport la una sau alta, și nici într-un timp sau altul. Stephanus menționează în acest sens că lista prescripțiilor ce trebuie respectate pentru a alcătui o contradicție este

³⁰ *Despre interpretare*, 6, 17a.

³¹ Athanase Joja, *Teoria modalității în De interpretatione*, în *Studii de logică*, vol. III, Editura Academiei R.S.R., 1971, p. 78.

³² Stephanus Ammonius, *op. cit.*, p. 136.

completată de către Aristotel în *Respringerile sofistice* unde sunt enumerate șase moduri de paralogisme referitoare la rostire și șapte care privesc gândirea³³. În finalul analizei sale asupra capitolului dedicat contradicției, Stephanus se întreabă de ce propozițiile compuse, ca „Socrate se plimbă” și „Socrate nu se plimbă”, sunt considerate de către Aristotel contradicții și nu contrapoziii. Tot el argumentează prin necesitatea de a nega în propoziții partea principală numită „dictum”, oricare ar fi aceasta, adică enunțul, cel de-al treilea enunțat sau determinația suplimentară. Este negată așadar „spusa” și nu întreaga propoziție, ceea ce face să fie vorba de contradicție și nu de contrapozitie.

În cadrul clasificării judecăților, diviziunea formală primară este cea după calitate, respectiv judecățile sunt împărțite în afirmative și negative. Deși afirmația și negația, în majoritatea cazurilor, sunt tratate ca fiind co-ordonate, așa cum menționează și D. Ross, uneori afirmația este descrisă ca având prioritate față de negație. Această prioritate nu ar fi una în sens psihologic, căci negația nu este respingerea unei afirmații anterioare, ci respingerea unei conexiuni sugerate, iar afirmația, la rândul ei, acceptarea unei conexiuni sugerate. D. Ross consideră că această plasare a afirmației pe o poziție prioritară s-ar datora în primul rând simplității sale ca formă lingvistică.

Un alt considerent în acest sens poate fi regăsit în *Analiticile secunde*³⁴, unde se precizează că o concluzie negativă necesită o premisă afirmativă, întrucât din două premise negative nu se poate obține un silogism valid, în timp ce o concluzie afirmativă nu necesită și nu poate avea o premisă negativă. Totuși, remarcă D. Ross, atâta timp cât concluzia negativă este produsă de o premisă afirmativă, negația nu poate rămâne pe o bază pur afirmativă: „trebuie deci să existe negații ultime nedemonstrabile, nu mai puțin decât afirmații ultime nedemonstrabile, anume acelea care exprimă exclusiunea mutuală ale *summa genera* sau ale categoriilor”³⁵. Un al treilea considerent ce ar justifica prioritatea afirmației s-ar regăsi în *Metafizica*³⁶, fiind unul de natură valorică, respectiv acela că afirmația oferă informații mai precise despre subiect decât cele date de negație.

Definirea negației în raport cu afirmația, ca lipsă de posesiune, și oarecum ulterioară afirmației, nu alterează rolul acesteia în cadrul structurii intime a judecății, negația fiind strâns legată de discursul apofantic. În acest sens, făcând trimitere la *Analiticile secunde*, Ath. Joja precizează că, la nivel judicativ, deși afirmativa este anterioară negativei, și mai cunoscută decât aceasta, întrucât negația este cunoscută prin afirmație, negația este tot atât de necesară gândirii judicative ca și afirmația³⁷.

Adăugarea considerațiilor despre *cantitate* (capitolul 7) conduce la împărțirea raportului de opoziție a judecăților alcătuite doar din subiect și predicat în două tipuri. Astfel, alături de opoziția *contradictorie*, care apare între judecățile opuse

³³ *Ibidem*, p. 137.

³⁴ *Analiticile secunde*, 86b 37–39, în Aristotel, *Organon III*, trad. M. Florian, Editura Academiei R.P.R., București, 1961.

³⁵ D. Ross, *op. cit.*, p. 35.

³⁶ *Metafizica*, B, 996b 14–16, trad. Șt. Bezdechi, Editura IRI, București, 1996.

³⁷ Ath. Joja, *op. cit.*, p. 80.

atât calitativ, cât și cantitativ, judecățile se mai pot afla și în raport de opoziție *contrară*, atunci când diferă numai calitativ. Altfel, având în vedere doar diferențele de cantitate, raporturile generate de particularul și universalul de aceeași calitate nu mai sunt unele de opoziție, ci de *subalternare*.

Înainte de comenta analiza propriu-zisă pe care Aristotel o face în capitolul 7, Stephanus consideră că se impune o cercetare amănunțită asupra a trei aspecte: 1) ce este determinația suplimentară și câte determinații suplimentare sunt; 2) care este numărul propozițiilor alcătuite numai din subiect și predicat; 3) cum anume obținem negații din afirmații.

Determinația suplimentară reprezintă acel adaos care semnifică în ce măsură revine predicatul subiectului. O astfel de exprimare ar indica în termenii actuali ai logicii identificarea sferei subiectului logic la care se aplică predicatul și implicit a cantității propozițiilor, care este indicată cu ajutorul cuantorilor, respectiv acele cuvinte sau expresii care se aplică subiectului indicând la câte elemente din sfera termenului subiect se aplică predicatul logic. Rolul acestora este unul esențial în stabilirea cantității propozițiilor, astfel că identificarea lor corectă este o condiție necesară în analiza judecăților. Însă atunci când Stephanus vorbește despre determinația suplimentară indică patru asemenea determinații, având ca rezultat cele patru tipuri de judecăți după criteriile combinate ale cantității și calității acestora, respectiv: două universale, dintre care una afirmativă și cealaltă negativă, și două particulare, la rândul lor, afirmativă și negativă³⁸. Cu toate acestea, sensul principal și primar al expresiei „determinație suplimentară” pare să indice cantitatea judecăților, respectiv adausul care indică în ce măsură revine subiectul predicatului, așa cum precizează chiar Stephanus, într-un pasaj ulterior³⁹.

Cercetând cel de-al doilea aspect, cel al numărului propozițiilor întemeiate alcătuite din subiect și predicat, Stephanus consideră că această relație de întemeiere are loc prin subiect, prin relația predicatului cu subiectul și prin determinațiile suplimentare. Discuția despre ceea ce azi numim cuantori pare că se poartă chiar în cazul întemeierii prin subiect, unde comentatorul precizează că subiectul este sau particular și singular, ca Socrate, sau universal, numind particular „exemplarul individual și raportat la unu” și universal „ceea ce este considerat în mai mulți și enunțat despre mai mulți, ca *om*[ul oarecare]”⁴⁰. Clasificarea pare cel puțin ciudată din acest punct de vedere, căci particularul și singularul par a fi în aceeași categorie, iar pe de altă parte, universalul nu se referă la „mai mulți” și nu la „toți” cum ar părea firesc. Aici însă comentatorul alexandrin este preocupat în principal de obținerea numărului propozițiilor alcătuite numai din subiect și predicat, iar pentru aceasta ia în considerare și ceea ce numește cele trei modalități: contingentul, necesarul și imposibilul. Fără a intra în detalii asupra calculului lui Stephanus, numărul de propoziții la care acesta ajunge punând laolaltă categoriile de propoziții astfel rezultate este de 144.

În privința celui de-al treilea aspect supus cercetării sale preliminare, și anume cum alcătuim negațiile din aceste afirmații, problema care se pune este dacă

³⁸ Stephanus Ammonius, *op. cit.*, 138.

³⁹ *Ibidem*, p. 174.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 140.

negația se aplică predicatului sau subiectului. De clarificarea chestiunii aplicării corecte a negației ține în unele cazuri chiar posibilitatea obținerii contradicției sau interpretarea corectă raporturilor între judecăți.

În propozițiile fără determinație suplimentară, precum și în cele singulare negația trebuie aplicată predicatului întrucât, spune Stephanus, predicatul este cel care se raportează la scopul celui ce rostește negația. Alăturarea negației subiectului va avea ca rezultat afirmații nedeterminate. În plus, în aceste propoziții, predicatul este considerat parte principală, motiv pentru care ele se mai numesc și propoziții predicative.

În cazul propozițiilor cu determinație suplimentară, negația trebuie alăturată chiar determinării suplimentare, întrucât aceasta are rolul determinant. În caz contrar, dacă negația nu se aplică determinației suplimentare, raportul de contradicție nu se confirmă. De exemplu, propozițiile „orice om se plimbă” și „orice om nu se plimbă” nu sunt contradictorii, întrucât pot fi împreună false. Cele două propoziții se găsesc de fapt în raport de contrarietate, însă, fiind interesat de contradicție, Stephanus nu precizează acest lucru în mod explicit, menționând doar efectul diferit al exprimării prin „orice” sau prin „nici unul” asupra raporturilor dintre propoziții precum și faptul că cele două expresii, „orice” și „nici unul”, se înfruntă în chip de contrarii.

În schimb, prin formularea „nu orice om se plimbă” se obține o contradicție a propoziției „orice om se plimbă”, ceea ce este de altfel evident, întrucât prima este de fapt o particulară negativă care se află în raport de contradicție cu universală afirmativă, cele două propoziții neputând fi nici împreună adevărate și nici împreună false, în același timp și sub același raport, sau în exprimarea lui Stephanus, una este adevărată, cealaltă *întru totul falsă*⁴¹.

Pentru a clarifica modul corect de exprimare propozițiilor universale, determinația suplimentară universală necesită unele lămuriri suplimentare. În acest sens, Stephanus, comentând diferențele dintre „orice” și „nu orice”, precizează că expresia „nu orice” creează nelămuriri, considerând astfel că, în chip necesar, negativul ar trebui să rezulte în următorul mod: sau „nu vreunul” sau „nici unul” sau „nimeni”. Dintre acestea, pe considerentul unor echivalențe de sens, este păstrată ca formă standard pentru universală negativă expresia „nici unul”⁴².

Trecând la analiza conținutului capitolului 7, Stephanus precizează că, în prima frază a capitolului, „de vreme ce unele dintre lucruri sunt universale, altele sunt singulare”⁴³, Aristotel, deși utilizează termenul „singulare”, se referă de fapt la particulare, denumind prin aceasta ceea ce se poate divide, dar după diviziune nu păstrează prima formă. Aceasta întrucât individualul ar avea mai multe semnificații, printre care „singularul însuși, ca Socrate (căci Socrate este denumit și ceva individual și ceva singular)”, dar și „ceea ce este greu de divizat, ba chiar nu este de fel de divizat”⁴⁴.

⁴¹ *Ibidem*, p. 140.

⁴² *Ibidem*, p. 141.

⁴³ *Despre interpretare*, 7, 17a.

⁴⁴ Stephanus Ammonius, *op. cit.*, p. 143.

Se instituie astfel împărțirea judecăților după criteriul cantității care, potrivit lui D. Ross, pot fi împărțite astfel: 1) judecăți despre un universal, care sunt a) universale („Orice om este alb”) sau b) non-universale („Există un om alb” sau „Un om este alb”) și 2) judecăți despre individuale („Socrate este alb”). Aceste trei tipuri, notează același autor, nu alcătuiesc o ierarhie descrescătoare din punct de vedere al generalității, întrucât cele două tipuri de judecăți după cantitate, judecățile universale și cele particulare, se referă la tipuri diferite de entități⁴⁵. D. Ross face trimitere la tratarea universalului din perspectiva doctrinei expuse în *Analiticile prime*, unde universalul este considerat „într-o manieră aproape complet necantitativă” și care, în *Despre interpretare*, ar fi acceptată într-un mod tacit. Un argument în plus îl constituie modul în care este tratat predicatul cu ocazia stabilirii regulilor conversiunii judecăților de primă apartenență în *Analiticile prime*, unde predicatului nu i se stabilește niciodată cantitatea⁴⁶.

Extinzând aria cercetării asupra acestui punct de vedere, D. Ross menționează că Aristotel nu se referă, așa cum procedează logica formală, la distribuirea sau nedistribuirea predicatului, iar judecata este tratată ca „inclusivă” numai în cadrul doctrinei silogismului pentru ca, atunci când se trece la demonstrație, să se renunțe la această perspectivă. În aceeași privință, a clasificării judecăților din punct de vedere al cantității lor, D. Ross face trimitere tot la *Analiticile prime*, unde acestea sunt împărțite în: *universale, particulare și nedeterminate*, cele din urmă fiind o descriere provizorie a judecăților, ce nu sunt exprimate clar ca universale sau ca particulare. În plus, precizează D. Ross, ca și în *Despre interpretare*, unde obiectul cercetării este judecata în sine, în *Analiticile prime* judecata singulară nu este recunoscută ca tip separat, deși aici judecățile sunt studiate dintr-un alt punct de vedere, cel al valorii lor în cadrul raționamentului adevărat⁴⁷.

În capitolul 7, cercetarea judecăților universale continuă din perspectiva raportului de contrarietate în care acestea se află. Afirmatiile universale și negațiile universale, notează Stephanus, sunt denumite enunțări contrare atunci când și subiectul și determinația suplimentară, afirmativă sau negativă, sunt universale; în termenii lui Aristotel: „...de vreme ce e necesar să se spună că ceva revine ori nu fie unuia dintre cele universale, fie unuia dintre cele singulare; dacă se spune în chip universal că-i revine ceva și că nu-i revine, înseamnă că enunțările vor fi contrare”⁴⁸.

Denumirea de „contrare” s-ar datora asemănării acestora cu contrariile cu intermediari. Analogia se referă la faptul că aceste contrarii nu pot fi prezente simultan în același subiect. În cazul enunțărilor este vorba de relațiile între valorile de adevăr ale judecăților contrare, care nu pot fi împreună adevărate, dar pot fi împreună false în același timp.

Referitor la contradicție, Aristotel precizează în continuare că: „se opune în chip contradictoriu afirmației negația care redă ceea ce e în chip universal, când e

⁴⁵ D. Ross, *op. cit.*, p. 36.

⁴⁶ *Analiticile prime*, 25a, 14–26.

⁴⁷ D. Ross, *op. cit.*, p. 37.

⁴⁸ *Despre interpretare*, 7, 17b.

vorba de același lucru, ca nefiind în chip universal”, indicând astfel raportul de opoziție contradictorie în care se află fiecare judecată universală cu particulara de calitate opusă corespunzătoare.

Precizarea lui Aristotel că „orice”, ca adjectiv, nu semnifică universalul, ci doar faptul că este considerat în chip de universal este detaliată de Stephanus în sensul că determinația suplimentară „orice” sau „nici un” nu semnifică o natură universală ca în cazul lui „om”, de exemplu, ci semnifică doar o anumită relație a predicatului față de subiect. Sensul complet ar fi, după Stephanus, acela că „*orice* nu semnifică o natură universală ca expresia de *om*, ci că, universal fiind subiectul, predicatul revine tuturor categoriilor de lucruri de sub subiect”⁴⁹.

Discuția despre deosebirea dintre propoziții are ca repere atât subiectul, care poate fi determinat sau nedeterminat, cât și relația predicatului față de subiect și așa-numitele determinații suplimentare. Pentru Aristotel, „...a enunța universalul în chip universal nu duce la ceva adevărat în cazul predicatului; căci nu va fi adevărată nici o afirmație în care universalul se enunță în chip universal la predicat, ca de pildă «orice om este viețuitor»”⁵⁰. În cazul acestora, notează și Stephanus, alăturarea determinației suplimentare și predicatului, care ar face să se obțină propoziții de tipul „orice om este orice viețuitor”, nu este admisă întrucât astfel de propoziții în care determinația suplimentară este aplicată și predicatului sunt false⁵¹.

Având în vedere că este necesar ca subiectul să posede una dintre cele patru determinații suplimentare, iar predicatul să varieze în patru feluri, numărul propozițiilor universale determinate care posedă, în afară de determinație și determinația suplimentară, este obținut prin multiplicarea cu 4 a celor patru determinații suplimentare. Se obțin astfel 16 propoziții pe care le redăm mai jos urmând exemplul utilizat de Stephanus:

Orice om e orice viețuitor	Un om e orice viețuitor
Orice om nu orice viețuitor	Un om nu e orice viețuitor
Orice om e un viețuitor	Un om e un viețuitor
Orice om e nici un viețuitor	Un om e nici un viețuitor
Nu orice om e orice viețuitor	Nici un om e orice viețuitor
Nu orice om nu e orice viețuitor	Nici un om nu e orice viețuitor
Nu orice om e un viețuitor	Nici un om e un viețuitor
Nu orice om e orice viețuitor	Nici un om nu e nici un viețuitor

Așadar, constată Stephanus, determinația suplimentară nu trebuie alăturată predicatului, adăugând că această precizare este valabilă și în cazul afirmațiilor din cazul imposibilului, precum și a afirmațiilor și negațiilor din cazul contingenței. Dintre cele 16 variante trebuie excluse propozițiile care nu pot fi adevărate plus unele propoziții, cum ar fi „orice om nu e un viețuitor” și „orice om nu e orice viețuitor”, care, deși pot fi adevărate, nu pot fi acceptate din alte considerente decât adevărul lor. Mai precis, în unele cazuri, cum ar fi „orice om e viețuitor” și „orice

⁴⁹ Stephanus Ammonius, *op. cit.*, p. 144.

⁵⁰ *Despre interpretare*, 7, 17b.

⁵¹ Stephanus Ammonius, *op. cit.*, p. 145.

om nu e un anumit viețuitor”, întrucât acestea au același înțeles, acceptarea ambelor propoziții nu ar fi necesară, căci s-ar obține o listă excesivă. În plus, unele dintre propozițiile dublu determinate nu pot fi utilizate în cadrul silogismului întrucât s-ar obține, după cum notează Stephanus cu referire la *Analitice*, „împleriri nesilogistice” de genul „orice om este viețuitor, un viețuitor este substanță”, premise care ar încălca regulile silogistice⁵². În *Despre interpretare*, raportul de contradicție și cel de contrarietate sunt definite de către Aristotel astfel:

Declar deci că se opune în chip contradictoriu afirmației, negația redă ceea ce e „în chip universal”, când e vorba de același lucru, ca nefiind în chip universal, de exemplu „orice om este alb” – „nu orice om este alb”, „nici un om nu este alb” – „există om alb”, însă [se opun] în chip contrar afirmația universalului și negația universalului, de exemplu – „orice om este alb” – „nici un om este alb” sau „orice om este drept” – „nici un om este drept”. Nu este posibil ca acestea să fie simultan adevărate, pe când opusele lor se întâmplă uneori să fie adevărate simultan pentru un același lucru, ca de exemplu „nu orice om este alb” și „există om alb”.⁵³

Alături de cele două tipuri de opoziție a judecăților, contradicția și contrarietatea, în finalul fragmentului este indicată și relația în care se află între ele opusele universalelor, respectiv judecățile particulare, care, spre deosebire de universale, pot fi împreună adevărate. Stephanus consideră că este vorba de contrarietatea dintre propozițiile particulare și cele fără determinatie suplimentară, pe care, din pricina faptului că „stă sub contrare”, o numește în continuare ca fiind „subcontrarie”.⁵⁴ După cum menționează și W. Kneale și M. Kneale, Aristotel nu utilizează explicit termenul „subcontrar” pentru a indica raporturile dintre judecățile particulare și nici pe cel de „subaltern” pentru a indica raporturile particularelor cu universalele de aceeași calitate. Însă preocuparea sa pentru relația descrisă prin acești termeni, introduși ulterior de către logicieni, se manifestă în mod evident atunci când descrie judecățile particulare ca aflându-se în raport de contradicție cu cele două propoziții contrare, universală afirmativă și universală negativă, fiecare dintre acestea implicând particulara corespunzătoare de aceeași calitate, adică subalterna sa⁵⁵.

În *Despre interpretare*, reperul principal al cercetării îl constituie așa cum am văzut opoziția judecăților. Considerațiile pe care Aristotel le face despre judecăți sunt expuse ca fiind grupate după schema–afirmațienegație, pe perechi, urmărindu-se în acest fel evidențierea opoziției lor. Astfel, analiza unui enunț vizează și negația acestuia. Un caz aparte din acest punct de vedere îl reprezintă judecățile nedeterminate, în care cantitatea subiectului este subînțeleasă, fără a fi determinată în mod explicit. În *Despre interpretare*, Aristotel evită să supună analizei aceste judecăți. W. Kneale și M. Kneale indică faptul că, în contextul *Analiticilor prime*⁵⁶, ele sunt tratate ca enunțuri particulare în conformitate cu scopurile silogismului.

⁵² *Ibidem*, p. 146.

⁵³ *Despre interpretare*, 7, 17b.

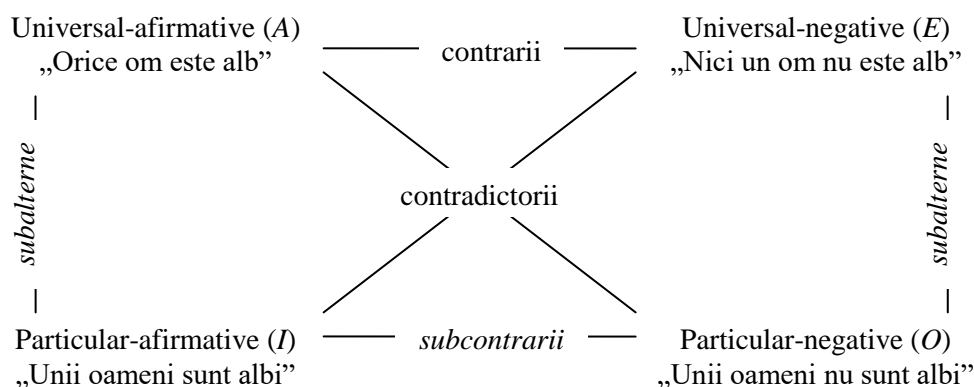
⁵⁴ *Ibidem*, p. 147.

⁵⁵ W. Kneale, M. Kneale, *op. cit.*, p. 66.

⁵⁶ *Analiticile prime*, I, 7, 29a, 27.

Justificarea tratării lor ca existențiale s-ar regăsi de fapt în doctrina prefigurată în *Topica*⁵⁷, unde, fiind analizate din prisma disjuncției universalelor și particularelor, autorii citați consideră că acestea sunt echivalente în ceea ce privește forța inferențială cu ultimele⁵⁸.

Opoziția judecăților, partea cea mai importantă a teoriei expuse în *Despre interpretare*, a fost redată schematic mult mai târziu (sec. VI d.H.) prin așa numitul „pătrat al lui Boethius”. Reproducem mai jos schema raporturilor obținute prin combinarea judecăților după calitate și cantitate cu exemplele folosite de către Aristotel, în care sunt adăugate cu caractere cursive raporturile de subcontrarietate și subalternare, precum și vocalele după care cele patru tipuri de judecăți au fost identificate odată cu Evul Mediu.

Capitolul 8 este unul redus ca dimensiune, conținând câteva precizări ce pot fi considerate de ordin tehnic privind condițiile de funcționare corectă a mecanismul logic afirmație – negație. Unei afirmații îi corespunde o singură negație. „Afirmația, ca și negația, dacă enunță un lucru despre unul singur, e una singură, fie că e vorba de ceva universal, fie că nu”, spune Aristotel, precizând că negația trebuie făcută în chip propriu, iar subiectul și predicatul, la rândul lor, trebuie exprimați fiecare în chip univoc. Astfel că, dacă „este pus un singur nume pentru două lucruri, atunci la cele la care nu este vorba despre un singur lucru nu e o singură afirmație, nici o singură negație”⁵⁹.

PROBLEMA VIITORILOR CONTINGENȚI

În primele opt capitole din *Despre interpretare*, consideră C. Noica, definirea domeniului logicii ca fiind cel al rostirilor enunțiative este definitivată, iar o urmare firească ar fi părut a fi, după filosoful român, trecerea de la rostirile enunțiative în general la rostirile de enunțare demonstrativă, obținute prin „înlănțuirea organizată

⁵⁷ *Topica*, III, 6, 120a, 15–17.

⁵⁸ W. Kneale, M. Kneale, *op. cit.*, p. 65.

⁵⁹ *Despre interpretare*, 8, 18a.

a rostirilor simple”, respectiv obiectul *Analiticelor*. Însă faptul că în capitolul 9 Aristotel se ocupă de opoziția judecăților despre viitorii contingenți nu este unul neașteptat decât în aparență, întrucât discuția despre opoziția rostirilor ar fi dus în mod firesc la întrebarea asupra domeniului de valabilitate al opoziției logice. Astfel că, odată cu investigarea viitorilor contingenți, problematica logică se pune în toată amploarea ei⁶⁰. Față de cele privitoare la lucrurile care sunt și au fost, spune Aristotel, în cazul celor singulare și viitoare situația este una diferită și, ca atare, necesită o cercetare separată.

Căci dacă orice afirmație și negație sunt sau adevărate, sau false și dacă este necesar ca orice lucru să existe sau să nu existe, atunci, dacă cineva va spune că un lucru va fi, altul însă nu ar spune la fel, neapărat unul dintre ei ar spune adevărul, de vreme ce orice afirmație și negație sunt sau adevărate, sau false. Într-adevăr, amândouă lucrurile nu vor exista simultan în asemenea cazuri.⁶¹

Analiza verificării enunțurilor cu privire la astfel de situații se concentrează pe caracterul necesar sau întâmplător, Aristotel considerând că „nimic nu este, nici nu se petrece la întâmplare, sau nu are loc una din două la întâmplare – nici că va fi, nici că nu va fi –, ci ambele sunt cu necesitate, nu una din două care s-ar fi întâmplat”⁶². Caracterul necesar la nivel logic ar urma să corespundă necesității de la nivelul ontologic, al realității, indiferent de unul sau altul dintre cele două enunțuri opuse ce se pot face privitoare la aceasta.

Nimic nu este, nici nu se petrece la întâmplare, sau nu are loc una din două la întâmplare – nici că va fi, nici că nu va fi –, ci ambele sunt cu necesitate, nu una din două care s-ar fi întâmplat. Căci adevărate sau cel ce afirmă, sau cel ce neagă. Altminteri s-ar putea deopotrivă ca lucrul să se ivească și să nu se ivească; într-adevăr «una din două la întâmplare» nu se petrece sau nu se va petrece mai degrabă așa sau altfel.⁶³

Comentând considerațiile lui Aristotel din prima parte a capitolului 9, Stephanus notează că, în cazul singularelor, pentru prezent și trecut acestea se distribuie în mod determinat în ce privește adevărul sau falsul. În cazul viitorului însă, în privința posibilității distribuirii celor două valori în același mod determinat, apare o nedumerire în legătură cu implicațiile ce decurg de aici, mai precis, odată ce acceptăm că toate se petrec în chip necesar, contingentul ar fi suprimat.

Considerațiile lui Stephanus asupra problemelor discutate pe parcursul capitolului 9 invocă o perspectivă teologică⁶⁴, ce ar viza necesitatea realităților pe trei paliere: unul fizic, întrucât se discută despre naștere și pieire, altul logic, fiind în joc opoziția propozițiilor și unul etic, fiind vorba despre rostul virtuții. În finalul acestor considerații, având în vedere suprimarea contingentei care apăruse ca fiind

⁶⁰ C. Noica, *op. cit.*, p. 207.

⁶¹ *Despre interpretare*, 9, 18a.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Despre interpretare*, 9, 18b.

⁶⁴ Ammonius Stephanus, *op. cit.*, p. 152.

o idee absurdă, Stephanus argumentează în favoarea existenței acesteia. De vreme ce contingența este, continuă acesta, înseamnă că una dintre propozițiile opuse cu privire la viitor nu ar fi „în chip precis și total, fie adevărată, fie falsă”, ceea ce face loc posibilului și interpretării modale a judecăților.

Așadar, nu este vorba de fapt de o suprimare a contingenței, căci Aristotel admite în continuare ca evident faptul că „nu toate sunt, nici nu se petrec cu necesitate”. În unele cazuri „e indiferent care din două se întâmplă”, fiind astfel admisă întâmplarea la nivelul realității, iar la nivelul judecăților, afirmația nu va fi „mai mult” adevărată decât negația. În planul ontologic, „este necesar ca existentul să fie atunci când este și inexistentul să nu fie atunci când nu este”. Aristotel precizează aici că a spune că orice existent este cu necesitate când este nu este același lucru cu a spune că este pur și simplu și la fel în cazul inexistentului.

În ceea ce privește viitorii contingenți, Ath. Joja precizează că Aristotel ar fi avut ocazia să se refere la logicienii megarici, Diodor, Cronos și Filon, care atribuiu o valoare absolută principiului contradicției, idee pe care s-ar fi fondat chiar caracterul eminent determinist al concepției acestora. Din perspectiva acestui determinism absolut, atâta vreme cât totul stă sau sub eternitatea necesității, sau sub cea a imposibilului, nu există lucruri care pot, deopotrivă, să fie sau să nu fie. Între limitele necesarului și imposibilului, ale unei perspective disjunctive în mod exclusiv și absolut asupra adevărului, posibilul este de neconceput. Considerațiile lui Aristotel din capitolul 9, este de părere Ath. Joja, ar face referire directă la doctrina megaricilor, pe care o respinge, proclamând, nu universalitatea necesității, ci generalitatea acesteia, alături de acceptarea posibilității și a nedeterminării⁶⁵.

Dacă însă în fapt acestea sunt cu neputință – într-adevăr noi vedem bine că există un început al celor care urmează să fie, atât pornind de la o hotărâre, cât și de la o faptă, și mai vedem că, în cele ce nu sunt neîncetat în act, există deopotrivă posibilitatea de a fi și de a nu fi, acolo unde se întâmplă să fie amândouă, și puțința de a fi și puțința de a nu fi, prin urmare și de a se ivi și a nu se ivi.⁶⁶

Și aici cercetarea urmărește clarificarea opoziția judecăților despre viitorii contingenți. La nivelul logic al rostirilor, domeniul de operare al contradicției este delimitat în același mod: „este necesar ca orice să fie sau să nu fie și să fie în viitor sau să nu fie, dar nu este necesar ca cel care le-a deosebit să specifice una dintre ele”⁶⁷. Corespondența între planul realității și cel al logicii funcționează așadar și în domeniul viitorilor contingenți, „de vreme ce rostirile sunt deopotrivă adevărate după cum sunt lucrurile, este evident că, pentru toate câte se comportă astfel încât orice s-ar întâmpla se pot întâmpla și contrariile, e necesar să se comporte la fel și contradicția”. Mecanismul esențial al contradicției rămâne așadar același, în mod necesar o componentă a acesteia este adevărată, iar cealaltă falsă, ceea ce este suficient pentru a accepta contradicția. A indica însă componenta adevărată și implicit pe cea falsă nu pare a fi necesar atâta vreme cât „negreșit nu în chip

⁶⁵ Ath. Joja, *op. cit.*, p. 98.

⁶⁶ *Despre interpretare*, 9, 19a.

⁶⁷ *Ibidem*.

necesar, pentru oricare afirmație și negație dintre cele ce se enunță, una e adevărată cealaltă falsă”. Propozițiile sunt adevărate în virtutea corespondenței cu realitatea, iar adevărul și falsul se referă la faptele trecute, prezente sau viitoare ce stau sub umbrela certitudinii, în vreme ce, posibilul, în dubla ipostaziere a celor ce pot deopotrivă să fie sau să nu fie, nu este supus determinării adevărului și falsului, adevărul rămânând în acest caz nedeterminat.

Principiul contradicției, cel mai sigur dintre principii pentru Aristotel, își are în acceptarea posibilității limitele sale de aplicație. Întrucât, prin definiție, posibilul – sau mai curând puterea (*dynamis*) este contradicție a Ființei și Neființei, mai precis a apariției Ființei sau a cufundării în Neființă, posibilul ca atare, notează Ath. Joja, este sustras influenței principiului fundamental al contradicției. Această suspendare a principiului contradicției, în virtutea faptului că orice posibilitate conține un fel de contradicție simultană, este valabilă atâta timp cât posibilul rămâne în limitele *dynamis*-ului, iar sub regimul posibilității, propozițiile contradictorii au o șansă egală de a fi adevărate sau false⁶⁸. Ath. Joja consideră că acesta ar fi un merit al logicienilor megarici, care, prin modul ferm de a pune problema modalității, au stimulat gândirea lui Aristotel în direcția cercetărilor de logică modală în general și a consecuției modalităților în special⁶⁹.

Perspectiva teologică a interpretării lui Stephanus, de care am amintit mai sus, este respinsă de către Constantin Noica, filosoful român considerând că aici este vorba pur și simplu de o problemă de logică, însă în sens larg. Întreg demersul cercetării este unul propriu reflexiunii logice, care, odată cu rostirile, invocă verbul, iar prin aceasta este suscitată problema timpului. Pornind de la premisa posibilității conceperii unui timp logic, interpretarea lui C. Noica extinde valențele prezentului până la „a da socoteală de trecut și viitor”. Timpul real, al situațiilor individuale, nu ar conferi logicului un sens decât pentru prezentul îngust. Capitolul 9, în întregul său, se structurează pe opoziția a două teze opuse: teza fatalistului și teza logicianului. Prima, spune Noica, punând fapta individuală din viitor (bătălia navală de mâine) sub imperiul necesității, proiectează timpul logic asupra celui real, în timp ce, din perspectiva tezei logicianului, nu poate fi asertat decât un timp logic, în care este acceptată libertatea evenimentului individual de a se petrece sau nu. Judecata disjunctivă, „sau să se petreacă, sau nu”, îngăduie înăuntrul ei deliberarea omului gânditor, iar „necesitatea disjuncției lasă loc *posibilului*, care reprezintă în sânul timpului real locul unde se poate înscrie acțiunea timpului logic”⁷⁰.

Posibilul va fi regăsit la locul său în tabloul modalităților în cadrul cercetării întreprinse asupra acestora în capitolele finale ale tratatului *Despre interpretare*. Semnificația spre care trimite interpretarea lui C. Noica este aceea a regăsirii putinței de a învălui tot ceea ce este *logos*, care, spre deosebire de formalismul modern, în logica lui Aristotel, „va păstra o deschidere, fie și de principiu, către problemele vii ale conștiinței gânditoare”⁷¹.

⁶⁸ Ath. Joja, *op. cit.*, p. 99.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ C. Noica, *op. cit.*, pp. 207–208.

⁷¹ *Ibidem*, p. 208.

OPOZIȚIA JUDECĂȚILOR MODALE

Teoria aristotelică a judecăților modale are la bază distincția rămasă clasică între judecăți care, după modalitatea, lor se împart astfel: 1) judecăți *asertorice* – de tipul „A este B”, care se raportează la ceea ce este real; 2) judecăți *apodictice* – de tipul „A trebuie să fie B”, care se raportează la ceea ce este necesar; 3) judecăți *problematică* sau *posibile* – de tipul „A poate să fie B”, în care raportarea este la posibil. Împărțirea judecăților în această manieră, menționează D. Ross, nu este făcută pornind de la distincții de ordin metafizic, ci de la cele ce se vădesc în folosirea comună a limbajului. Ultimele două tipuri, potrivit lui D. Ross, sunt acceptate ca fiind judecăți de ordin secund, ele fiind reduse la forma „Faptul că «A este B» este necesar” și „Faptul că «A este B» este posibil” și corelate cu forma „Faptul că «A este B» este adevărat”⁷².

Lucrările în care este expusă în detaliu teoria asupra modalității judecăților sunt: *Despre interpretare* (cap. 12 și 13) și *Analiticile prime* (1, 3 și 13). După cum teoriei judecăților generale, pure sau asertorice, îi urmează o teorie a silogismelor construite cu acestea, teoriei judecăților modale îi corespunde una a silogismelor modale, care este expusă în *Analiticile prime* (1, 8–22).

Urmare a considerațiilor despre viitorii contingenți, capitolul 12 din *Despre interpretare* este dedicat judecăților modale și opoziției acestora, Aristotel anunță ca subiect al cercetării modul în care se comportă între ele negațiile și afirmațiile cu privire la *poate să fie* și *poate să nu fie*, *se întâmplă* și *nu se întâmplă*, precum și *imposibil*, și *necesar*, spunând despre acestea că ar comporta anumite nedumeriri.

Problematika judecăților modale și a opoziției lor îi prilejuește lui Stephanus, înaintea comentariului referitor la conținutul efectiv capitolului 12, ocazia de a preciza că *modus* reprezintă adausul, respectiv cuvântul care semnifică cum revine predicatul subiectului. Așa cum determinația suplimentară precizează cantitatea sau adausul ce indică în ce măsură revine subiectul predicatului, modul privește calitatea judecăților. În ceea ce privește numărul modurilor, acestea, spune Stephanus, deși ar fi, într-un fel, nelimitate și de neprecizat ca număr, se reduc în linii mari la patru: *necesarul*, *posibilul*, *contingentul* și *imposibilul*⁷³. Referitor la problema aplicării negației „nu”, se specifică faptul că aceasta trebuie alăturată modului⁷⁴.

Putem reține referitor la judecăților modale, așa cum notează și Ath. Joja, că, în cazul lor, negația se sprijină pe *modus* și nu pe *dictum*⁷⁵. Aristotel remarcase în primă instanță că, în propozițiile asertorice, *de inesse*, contradictoriile se opun reciproc, iar dacă afirmația și negația ar fi adevărată despre orice lucru, atunci un enunț de genul „lemnul este omul ne-alb” va fi adevărat. Aceasta ar însemna că negația nu se sprijină pe oricare dintre termeni, ci tocmai pe copulă, altfel s-ar putea ajunge la concluzii absurde. Este cu neputință, spune Aristotel, ca despre un același lucru să fie adevărate spusele opuse. Or, după cum vom constata, regula valabilă pentru judecățile asertorice nu va fi valabilă și în cazul judecăților modale.

⁷² D. Ross, *op. cit.*, p. 37.

⁷³ Stephanus Ammonius, *op. cit.*, p. 174.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 178.

⁷⁵ Ath. Joja, *op. cit.*, p. 80.

Odată cu problema principală a cercetării în capitolul 12, de a găsi contradictoria proprie judecăților sau enunțurilor modale, se pune în subsidiar, așa cum menționează la rândul lor și W. Kneale și M. Kneale, o problemă care nu este formulată în mod explicit, dar al cărei răspuns se poate desprinde din discuția asupra celei dintâi, respectiv dacă modalitatea sau, mai precis, cuvântul care o exprimă în cadrul enunțului modifică predicatul propoziției sau întreaga propoziție⁷⁶. În primul caz, răspunsul lui Aristotel indică drept contradictorie a lui „este posibil ca P ” pe „nu este posibil ca P ” și nu „este posibil ca non- P ”. Referirea la termenul predicat P este adăugată de comentatorii citați, considerând că adăugarea lui „ P ”, deși artificială, este implicită pentru interpretarea din perspectiva logicii moderne, iar „ P ” marchează aici spațiul gol ce poate fi înlocuit printr-un semn propozițional. În textul din *Despre interpretare* la care se face referire Aristotel spune astfel:

Dar e cu neputință ca despre un același lucru să se adeverească spusele opuse. Prin urmare, pentru „a fi posibil să fie” negația nu este „a fi posibil să nu fie”. Căci rezultă din cele de mai sus: sau că simultan se spune și se refuză același lucru despre un același, sau că nu adausurile pe bază de a fi și a nu fi sunt cele care produc afirmațiile și negațiile. Dacă primul lucru este cu neputință, atunci trebuie ales acesta din urmă. Prin urmare, negația lui „poate să fie” este „nu poate să fie”.⁷⁷

Același lucru este valabil și pentru „se întâmplă să fie”, a cărui negație corectă este pentru Aristotel „nu se întâmplă să fie”. În același mod se obțin și negațiile pentru cazurile necesarului și imposibilului. În privința ariei de aplicare a expresiei modale, reiese din explicațiile lui Aristotel că aceasta se aplică și modifică întreaga propoziție în care apare și numai un cuvânt sau o expresie din componența acesteia. De pildă, aplicată predicatului, negația lui „poate să fie” ar fi „poate să nu fie”, însă în acest fel s-ar dovedi că un același lucru poate și să fie, și să nu fie, ceea ce ar însemna ca spusele opuse să se adeverească despre un același lucru, ori aceasta, spune Aristotel, este cu neputință.

W. Kneale și M. Kneale consideră că, deși nu o exprimă într-o manieră foarte clară, Aristotel pare să fi considerat propoziția subordonată ca subiect al propoziției modale, care este folosită în întregul ei pentru a afirma sau nega *posibilitatea* ori altă noțiune modală despre ceea ce exprimă propoziția subordonată. În această privință, cei doi autori consideră că o expresie modală ca „este posibil” ar trebui privită ca analoagă sensului existențial al verbului „a fi”. Astfel, pentru negarea acestei aserțiuni, particula negativă ar trebui atașată expresiei modale și nu propoziției subordonate. Această analogie cu enunțurile existențiale ar fi utilă argumentării lui Aristotel până în momentul în care generalizează formarea propozițiilor contradictorii prin adăugarea particulei „nu” la verb în toate cazurile. Expresiile și enunțurile modale sunt însă o excepție de la această regulă, W. Kneale și M. Kneale sugerând că Aristotel ar fi fost pus în situația de a-și da seama că într-un enunț modal expresia modală constituie predicatul principal al propoziției și, ca

⁷⁶ W. Kneale, M. Kneale, *op. cit.*, p. 95.

⁷⁷ *Despre interpretare*, 12, 21b.

atare, aceasta este mai degrabă externă decât internă în raport cu restul componentelor enunțului. Aceeași idee cu privire la contingent este formulată în *Analiticile prime* cu prilejul discuției despre conversiunea judecăților particulare, unde precizează că „enunțul că este posibil ca ceva să nu aparțină nici unuia, ori ca să nu aparțină unora este afirmativ în formă: pentru că expresia «este posibil» se sprijină «este» iar «este» dă o afirmație totdeauna și în orice caz, independent de termeni la care se adaugă ca predicat”⁷⁸. Aceasta din urmă ar reprezenta opinia lui Aristotel revăzută, de la care însă, după cum notează W. Kneale și M. Kneale, se va abate uneori. Cei doi autori menționează și anumite dificultăți datorate limbii în exprimarea enunțurilor problematice, întrucât în limba greacă nu există adverbul corespunzător pentru „în mod posibil”, iar cel mai frecvent mod de exprimare a unui enunț problematic la Aristotel ar fi utilizarea verbului (ἐνδέχεται) care are sensul de „a admite” sau „a fi posibil”⁷⁹.

Referitor la aceste opoziții, trebuie menționat, după cum notează și D. Ross cu trimitere la considerațiile lui Aristotel din *Analiticile prime* cu privire asupra posibilului sau contingentului, că *posibilul* trebuie conceput astfel încât să nu implice consecință imposibilă⁸⁰. Aristotel precizează aici că întrebuințează termenii „posibil” și „a fi posibil” despre ceea ce nu este necesar, dar nu duce la nimic imposibil când este dat, iar corectitudinea acestei definiții reiese din negațiile sau afirmațiile contrare⁸¹. În același timp, contrariul posibilului trebuie să nu fie în mod necesar fals:

Posibilul însă – contrariul imposibilului – se ivește atunci când contrariul său nu este, în chip necesar, fals. De exemplu, e posibil ca un om să șadă, pentru că afirmația că el nu ar ședa nu e necesar falsă. Într-un sens deci, posibil înseamnă, precum s-a spus, ceea ce nu e în chip necesar fals, dar, într-un alt sens, înseamnă ceea ce este adevărat sau, în al treilea sens, ceea ce poate să fie adevărat.⁸²

Așadar, posibilul nu este contradictoriul imposibilului, ci poate fi definit negativ ca nefiind nici imposibil și nici necesar, ceea ce ar însemna că „A poate să fie B” să fie convertibilă cu „A ar putea să nu fie B”. D. Ross susține că Aristotel ignoră adeseori cel de-al doilea aspect al naturii *posibilului*, ceea ce generează dificultăți în tratarea acestei noțiuni. În capitolul 3 din *Analiticile prime*, spre exemplu, prezentând conversiunea judecăților de apartenență necesară și de apartenență posibilă, menționează din nou că posibilitatea este întrebuințată cu mai multe înțelesuri, precizând că, în cazul propozițiilor afirmative, dacă este posibil ca A să aparțină tuturor sau unor B, va fi posibil ca B să aparțină unor A, căci dacă n-ar fi posibil să aparțină niciunui A, atunci n-ar fi posibil nici ca A să aparțină unor B. Cazul propozițiilor negative este însă unul diferit: tot ce se zice că este posibil, sau pentru că A nu aparține cu necesitate lui B, sau pentru că A aparține lui B, dar nu în mod necesar, primește, spune Aristotel, conversiunea celorlalte judecăți negative.

⁷⁸ *Analiticile prime*, I, 3, 25b.

⁷⁹ W. Kneale, M. Kneale, *op. cit.*, pp. 95–96.

⁸⁰ D. Ross, *op. cit.*, p. 37.

⁸¹ *Analiticile prime*, I, 12, 32a.

⁸² *Metafizica*, 1019b, 28–30.

D. Ross consideră că atunci când Aristotel declară că atât *necesarul*, cât și *non-necesarul* și cel *capabil de existență* sunt posibile, *necesarul* satisface doar una dintre condițiile pentru care un lucru este posibil, și anume aceea că *necesarul* nu este *imposibil*, fără să satisfacă și a doua condiție, ceea ce ar permite ca acesta să fie considerat posibil numai într-un sens secundar. În acest sens, între considerațiile generale pe care le face asupra posibilului sau contingentului în *Analiticile prime* (cap. 13), Aristotel precizează că „spunem numai în sens echivoc că *necesarul* este posibil”⁸³. Acest caracter echivoc al considerațiilor despre *necesar* ar putea sta ca o subliniere a distincției dintre *necesar* și *posibil*, în sensul că despre *posibil* s-ar putea spune că ceea ce este *necesar* este și *posibil*, însă nu și invers, respectiv ceea ce este *posibil* nu este și *necesar*. De asemenea, în cazul realului poate fi regăsit un sens impropriu atunci când spunem că realul este *posibil*. În schimb, remarcă D. Ross, în cazul distincției dintre *non-necesar* și *posibil* (*capabil de existență*), Aristotel înțelege prin *non-necesar* accidentele în care fie că nu există reguli care să se aplice chiar și părții majoritare, fie o astfel de regulă este încălcată prin excepții. Prin *posibil* (*capabil de existență*) înțelege accidentele din lumea întâmplării și a schimbării, în care posesia unui atribut de către un subiect este uzuală, dar nu invariabilă⁸⁴. În această paletă de semnificații pe care Aristotel le atribuie celor trei termeni este dificil de precizat cu exactitate, conchide autorul citat, dacă Aristotel a avut în vedere perspectiva existenței unei sfere de contingență reală în lume. Ceea ce remarcă D. Ross din perspectiva logicii modale este că, deși în logica sa Aristotel face referiri la aceste distincții de ordin metafizic, acestea nu sunt luate totuși în considerare decât într-o mică măsură în studiul propriu-zis al tipurilor modale ale judecăților și ale silogismului, mulțumindu-se să expună cele trei tipuri de judecată și să descopere inferențele ce pot fi deduse din ele prin opoziție, prin conversiune (*Despre interpretare*, cap. 12 și 13) și prin intermediul silogismului (*Analiticile prime*, I, 8–22)⁸⁵.

Rezultatul analizei asupra opoziției judecăților modale este expus în finalul capitolului prin enumerarea acestora. Următoarele rostiri, spune Aristotel, trebuie socotite a fi cele opuse:

<i>posibil</i> (δυνατόν)	–	<i>non-posibil</i> (οὐκ δυνατόν)
<i>contingent</i> (ἐνδεχόμενον)	–	<i>non-contingent</i> (οὐκ ἐνδεχόμενον)
<i>Imposibil</i> (ἀδύνατόν)	–	<i>non-imposibil</i> (οὐκ ἀδύνατόν)
<i>Necesar</i> (ἀναγκαῖον)	–	<i>non-necesar</i> (οὐκ ἀναγκαῖον)
<i>Adevărat</i> (ἀληθές)	–	<i>non-adevărat</i> (οὐκ ἀληθές) ⁸⁶

⁸³ *Analiticile prime*, I, 13, 32a.

⁸⁴ D. Ross, *op. cit.*, p. 37.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Despre interpretare*, 12, 22a.

Includerea perechii adevărat neadevărat în lista perechilor contradictorii a modalităților reprezintă așa cum remarcă și W. Kneale și M. Kneale primul caz de tratare a adevărului ca noțiune cvasimodală⁸⁷.

În capitolul următor (cap. 13), materialul cercetării îl constituie la Aristotel cele 16 combinații modale rezultate pentru perechea *modus* (*posibilul*, *imposibilul*, *contingentul* și *necesarul*) – *dictum*, prin afirmare sau negare. Acestea sunt următoarele:

	<i>modus</i>		<i>dictum</i>		
1.	<i>posibil</i>	afirmativ	<i>dictum</i>	<i>afirmativ</i>	<i>poate să fie</i>
2.	<i>imposibil</i>	afirmativ	<i>dictum</i>	<i>afirmativ</i>	<i>e imposibil să fie</i>
3.	<i>contingent</i>	afirmativ	<i>dictum</i>	<i>afirmativ</i>	<i>se întâmplă să fie</i>
4.	<i>necesar</i>	afirmativ	<i>dictum</i>	<i>afirmativ</i>	<i>e necesar să fie</i>
5.	<i>posibil</i>	negativ	<i>dictum</i>	<i>afirmativ</i>	<i>nu poate să nu fie</i>
6.	<i>imposibil</i>	negativ	<i>dictum</i>	<i>afirmativ</i>	<i>nu e imposibil să fie</i>
7.	<i>contingent</i>	negativ	<i>dictum</i>	<i>afirmativ</i>	<i>nu se întâmplă să fie</i>
8.	<i>necesar</i>	negativ	<i>dictum</i>	<i>afirmativ</i>	<i>nu e necesar să fie</i>
9.	<i>posibil</i>	afirmativ	<i>dictum</i>	<i>negativ</i>	<i>e posibil să nu fie</i>
10.	<i>imposibil</i>	afirmativ	<i>dictum</i>	<i>negativ</i>	<i>e imposibil să nu fie</i>
11.	<i>contingent</i>	afirmativ	<i>dictum</i>	<i>negativ</i>	<i>se întâmplă să nu fie</i>
12.	<i>necesar</i>	afirmativ	<i>dictum</i>	<i>negativ</i>	<i>e necesar să nu fie</i>
13.	<i>posibil</i>	negativ	<i>dictum</i>	<i>negativ</i>	<i>e posibil să nu fie</i>
14.	<i>imposibil</i>	negativ	<i>dictum</i>	<i>negativ</i>	<i>nu e imposibil să nu fie</i>
15.	<i>contingent</i>	negativ	<i>dictum</i>	<i>negativ</i>	<i>nu se întâmplă să nu fie</i>
16.	<i>necesar</i>	negativ	<i>dictum</i>	<i>negativ</i>	<i>nu e necesar să nu fie</i>

În cadrul tabelului ce cuprinde lista combinațiilor *modus* – *dictum* apar două categorii de consecuții modale: una în care *modus* și *dictum* sunt omogene din punct de vedere al afirmației și negației, respectiv sunt fie ambele afirmative, fie ambele negative, iar cealaltă în care *modus* și *dictum* sunt eterogene din acest punct de vedere⁸⁸. Din analiza relațiilor dintre aceste combinații reies relațiile de consecuție logică, așa cum sunt ele numite în *Despre interpretare*, adică de „implicațiile ce se produc în ordine în cazul propozițiilor stabilite mai înainte”, pe

⁸⁷ W. Kneale, M. Kneale, *op. cit.*, p. 95.

⁸⁸ Ath. Joja, *op. cit.*, p. 85.

care Aristotel le grupează în tabelul consecuțiilor modale, pe care îl reproducem mai jos așa cum apar în ediția citată⁸⁹.

poate să fie	nu poate să fie
se întâmplă să fie	nu se întâmplă să fie
nu e imposibil să fie	e imposibil să fie
nu e necesar să fie	e necesar să fie
poate să nu fie	nu poate să nu fie
se întâmplă să nu fie	nu se întâmplă să nu fie
nu e imposibil să nu fie	e imposibil să nu fie
nu e necesar să nu fie	e necesar să nu fie

Trebuie precizat că tabelul prezentat mai sus nu este considerat unul definitiv. Acesta a suferit unele modificări care reies chiar din textul aristotelic. Considerentele pentru care Aristotel a făcut aceste modificări reies din analiza ce urmează prezentării tabelului pe parcursul capitolului în discuție.

Precizarea citată mai sus, pe care Aristotel o face chiar în debutul capitolului atunci când spune că implicațiile vor fi prezentate „în ordine”, indică faptul că ordinea prezentării modalităților nu este una întâmplătoare. Astfel că, în această primă formă a tabelului, se poate observa că implicațiile sunt prezentate grupat, mai întâi modurile cu *dictum afirmativ* și apoi cele cu *dictum negativ*. De asemenea, potrivit spuselor lui Aristotel constatăm că nici ordinea modurilor din tabel nu este una întâmplătoare.

Așadar, „este imposibil” și „nu e imposibil” urmează lui „se întâmplă” și „poate” și „nu se întâmplă” și „nu poate”, în chip contradictoriu, însă convertibil: căci lui „se poate să fie” îi urmează negația lui „imposibil”, iar negației afirmația; într-adevăr lui „nu poate să fie” îi urmează „e imposibil să fie”: căci „e imposibil să fie” este o afirmație, pe când, „nu e imposibil” e negație. Cât despre „e necesar” trebuie văzut cum stau lucrurile cu el.⁹⁰

Prima formă a tabelului este așadar una provizorie. Pornind de la această formă, Aristotel urmează să „explice bine celelalte propoziții și implicațiile lor”, ori nu toate implicațiile rezultate din ordinea acestei prime variante de lucru par a fi adecvate regulilor și relațiilor de opoziție dintre judecățile modale stabilite în urma cercetării din capitolul anterior. Astfel că, analiza acestora din această perspectivă va aduce cu sine unele modificări, ce au ca obiect, în primă instanță, chiar modul *necesar*.

O primă inadecvare a relațiilor ce rezultă din tabel apare în cazul lui „e necesar să nu fie”. Întrucât „e necesar să nu fie” și „nu e necesar să fie” pot fi

⁸⁹ *Despre interpretare*, 13, 25a.

⁹⁰ *Ibidem*, 13, 25b.

amândouă adevărate despre același și, ca atare, pot avea aceeași semnificație, respectiv negația corectă a lui „e necesar să nu fie”, ținând cont și de regula anterior stabilită a aplicării afirmației sau negației la mod și nu la verb, nu este „nu e necesar să fie”, ci „nu este necesar să nu fie”. Deosebirea care apare în cazul necesarului este una evidentă, spune Aristotel, căci „contrariile sunt cele care se implică, pe când contradictoriile își sunt străine, având aceeași validitate”.

Căci dacă este imposibil să fie e necesar ca acela nu „să fie”, ci „să nu fie”, iar dacă „e imposibil să nu fie”, acela „e necesar să fie”. Așa încât, dacă acelea sunt la fel cu „poate să fie” și „nu poate să fie”, ele se comportă pe bază de contrarietate, întrucât [nu] semnifică același lucru necesarul și imposibilul, ci, cum s-a spus, în chip răsturnat.⁹¹

Ca urmare a acestor constatări, Aristotel se întreabă în continuare dacă nu cumva este imposibil ca lucrurile să stea astfel și în cazul contradictoriilor necesarului. Analiza care urmează în acest sens privește relația în care se află modurile *necesar* și *posibil*, încercând să arate în ce sens necesarul este posibil.

Discuția despre semnificația celor două moduri și relația dintre ele, precum și interpretările date acestei probleme, este una amplă și dezvoltă unele dificultăți. Fără a intra în detalii, trebuie menționat că sensul în care necesarul este considerat posibil nu este cel în care necesarul ar putea să fie și să nu fie în același timp. În acest sens, Ath. Joja consideră că „necesarul este posibil întrucât este real și chiar eminentamente real, iar tot ceea ce este real este mai întâi posibil, poate fi, răspunzând condițiilor existenței, nu este contradictoriu, căci altfel ar avea șanse să nu fie posibil, să cuprindă o contradicție care l-ar face incapabil să existe și prin urmare, imposibil”⁹². Așadar necesarul ar fi posibil în sensul că întrunește maximum de condiții pentru a fi. Exprimat în termenii posibilității, necesarul este ceea ce nu poate să nu fie altfel decât este. Astfel, notează Ath. Joja, prin însăși constituția sa, el este posibil, dar nu *posibilul*, întrucât posibilul, la rândul său, fiind în același timp ceea ce poate sau nu să parvină la existență, nu este necesar ca atare. Putem spune despre posibil că este necesar ca el să fie sau să nu fie, necesitatea privind realizarea uneia sau a celeilalte dintre cele două alternative, fără a putea preciza care dintre acestea⁹³. Într-un sens, conchide Ath. Joja, necesarul poate fi considerat ca exprimând forma perfectă a modalității de existență, „forma în cel mai înalt grad posibil”, ceea ar însemna că cele două modalități, „necesar și posibil, nu se exclud decât abstract, nu concret în textura Ființei”⁹⁴.

Evitând tendințele de trecere în plan ontologic a discuției și fără a mai detalia aici raționamentul lui Aristotel, este de reținut că, în planul logic al modalităților, judecata „este necesar să fie” urmează prin consecuție lui „este posibil să fie” și aceasta întrucât „nu e necesar să nu fie” urmează lui „poate să fie”. Rezumând, modificarea tabelului inițial al consecuției judecăților modale constă în schimbarea

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Ath. Joja, *op. cit.*, p. 92.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 93.

ordinii prin trecerea propoziției „nu este necesar să fie” în locul propoziției „e necesar să nu fie”, aceasta din urmă opunându-se contradictoriu propoziției corespunzătoare din dreapta tabelului respectiv propoziției „e necesar să nu fie”. În cazul acestei variante a tabelului, așa cum arată și Stephanus, implicațiile propozițiilor se produc în același fel ca în cazul propozițiilor posibilului, în sensul că sunt așezate în dreapta, iar contradicțiile nu mai sunt separate ca în prima schemă⁹⁵.

Modificările nu se opresc aici, considerațiile pe care Aristotel le face în continuare privitor la propozițiile care se implică pe bază de adevăr conduc la o a treia variantă a tabelului. Întrucât cercetarea conduce la concluzia că posibilul este mai general decât necesarul, urmează o reordonare a propozițiilor după care propozițiile care exprimă necesarul sunt trecute pe prima poziție în ordinea modurilor. Nu toate considerentele acestei reordonări sunt de natură logică. Printre acestea, Stephanus menționează că cele particulare și principale ar trebui rânduite întotdeauna înaintea ce urmează din ele. De vreme ce posibilul este mai general decât necesarul, iar, pe de altă parte, cele implicate trebuie plasate în schemă ulterior ca ordine, fiind generale față de realitățile particulare principale, Aristotel revine numind necesarul și non-necesarul principii, iar în această calitate ele sunt plasate primele în cadrul tabelului consecuțiilor judecăților modale. În finalul capitolului 13, argumentele ce duc la reordonarea consecuțiilor modale trimit către ontologic. Tabelul schematic rezultat după toate aceste revizuri este redat mai jos, în forma prezentată de Stephanus ca fiind cea finală.

E necesar să fie	Nu e necesar să fie
nu se întâmplă să fie	se întâmplă să fie
nu e posibil să fie	e posibil să nu fie
e imposibil să nu fie	nu e imposibil să nu fie
E necesar să nu fie	Nu e necesar să nu fie
nu se întâmplă să fie	se întâmplă să nu fie
nu e posibil să fie	e posibil să fie
e imposibil să fie	nu e imposibil să fie

Prezentarea relațiilor logice dintre modalități, a contradictoriilor și expresiilor corespunzătoare acestora prezintă unele dificultăți, care, după cum sunt de părere W. Kneale și M. Kneale, ar fi generate, în principal, de încercările lui Aristotel de a îmbina două teze contradictorii. Prima dintre acestea este implicația reciprocă dintre „Este posibil ca P ” și „Este contingent ca P ”, iar a doua are în vedere echivalența dintre „Este posibil ca P ” și „Nu este necesar ca non- P ”. Contradicția care survine în urma acceptării celor două teze se manifestă în implicația dintre „Este necesar ca P ” și „Este posibil ca non- P ”. La această contradicție se ajunge în

⁹⁵ Stephanus Ammonius, *op. cit.*, p. 183.

urma următorului raționament pe care îl reproducem în termenii în care este prezentat de către autorii citați mai sus:

„Este contingent ca P ” implică „Este contingent ca non- P ”, iar dacă posibilitatea este identificată cu contingența, urmează că „Este posibil ca P ” implică „Este posibil ca non- P ”. Însă „este necesar ca P ” implică „Nu este necesar ca non- P ”, adică „Este posibil ca P ” (în conformitate cu teza a doua), ceea ce implică „Este posibil ca non- P ” (conform cu prima teză), ajungându-se astfel la contradicție.⁹⁶

Soluția lui Aristotel este, așa cum am menționat și mai sus, postularea regulii prin care *posibilul* este considerat compatibil într-un anumit fel cu *necesarul*: „Așadar ce este capabil într-astfel, nu e spus în chip adevărat despre ce e necesar pur și simplu, pe când celălalt e de spus în chip adevărat”⁹⁷. Cu alte cuvinte, „este posibil” rezultă din „este necesar”, fără ca însă oricare lucru posibil să fie și necesar:

Deci, de vreme ce universalul urmează particularului, puțința de a fi urmează celui necesar, dar nu oricare [putință]. Și într-adevăr, necesarul și non-necesarul sunt poate un principiu al tuturor, sau de a fi sau de a nu fi, iar celelalte trebuie considerate ca implicate de acesta.⁹⁸

W. Kneale și M. Kneale consideră că dacă Aristotel ar fi utilizat cuvinte diferite pentru a exprima noțiunile *nu este imposibil* și *nu este nici imposibil, nici necesar*, lectura expunerii modalităților și a implicațiilor acestora ar fi fost cu mult ușurată. Mai cu seamă că, în celelalte lucrări în care tratează despre același subiect, de pildă, în *Analiticile prime*, Aristotel utilizează cu precădere termenul *contingent* (ἐνδχόμενον) și formele sale înrudite pe care le tratează ca sinonime cu *posibil* (δυνατόν). Despre acesta din urmă, Aristotel admite că are două sensuri: unul mai strict, *nici imposibil și nici necesar*, și altul mai larg, în care înseamnă pur și simplu *neimposibil*⁹⁹.

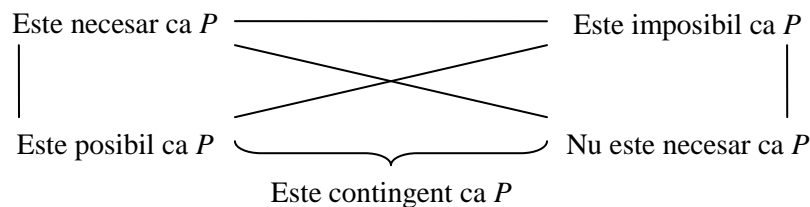
Trecând peste aceste considerații privind semnificația termenilor, cei doi autori subliniază la rândul lor că, atât în *Analiticile prime*, cât și în *Despre interpretare*, se arată doar că *necesitatea* și *posibilitatea* ca termeni pot fi definiți fiecare în funcție de celălalt cu ajutorul negației, fără ca Aristotel să facă o analiză autentică a necesității și posibilității. Astfel, utilizând negația, *posibilul* poate fi definit ca „non necesar non”, *necesarul* ca „non posibil non”, *contingentul* ca „ceea ce este posibil și nu este necesar”. Relațiile dintre modalități pot fi redată schematic într-un tabel asemănător pătratului clasic al opoziției judecăților asertorice, pe care îl reproducem mai jos în termenii în care este prezentat de W. Kneale și M. Kneale:

⁹⁶ W. Kneale, M. Kneale, *op. cit.*, p. 96.

⁹⁷ *Despre interpretare*, 13, 23a.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ W. Kneale, M. Kneale, *op. cit.*, p. 97.

În pătratul de mai sus, relațiile de contradicție, contrarietate și subalternare sunt menținute ca în pătratul opoziției judecăților asertorice, iar „Este contingent ca P ” este definit în forma conjuncției dintre cele două subcontrarii „Este posibil ca P ” și „Nu este necesar ca P ”¹⁰⁰.

Pentru Constantin Noica, capitolul 10, privitor la judecățile simple și adausurile lor cu subiect determinat și nedeterminat, pe care nu l-am detaliat în cazul de față, este unul pregătit pentru expunerea ce urmează în capitolul despre judecățile modale și opoziția lor. Discuția despre rostirile echivoce, precum și cea despre întrebările echivoce, duce la rostirile care pun în joc alături de un singur subiect o multitudine de predicate, ce reflectă varietatea de attribute ale realității despre care nu știm dacă țin laolaltă sau nu, sau altfel spus, dacă aceste attribute pot fi solidare într-un singur predicat. În ultimă instanță, notează filosoful român, compunerea predicatului se poate reduce la copula „este” și nume predicativ. Aceste predicate, în cazul cărora compunerea este posibilă atunci când *a fi* nu are sensul de a exista, sunt cele ce poartă asupra modalităților.

Analiza formală întreprinsă de Aristotel și problemele de fond ce intervin odată cu aceasta sunt interpretate de Constantin Noica ca o instituire a domeniului asupra cărora se extind rostirile enunțiative din perspectiva timpului pe care ele îl pun în joc. Pe o parte, într-un sens larg, rostirile modale, fiind susceptibile de adevăr și falsitate, ar putea părea că pot fi tratate asemenea rostirilor enunțiative. În sens restrâns însă, diferența față de primele este că, propriu vorbind, ele nu indică prin ele, ci pun sub o modalitate o indicație¹⁰¹.

În judecățile modale, continuă C. Noica, se spune ceva despre subiect astfel încât modalitatea de a fi reprezintă predicatul, însă, odată cu aceasta, se trece într-un plan în care „este” capătă alte valențe decât acelea ale copulei obișnuite, acesta aproximează sau, în cazul necesarului, asigură existența. Noica sugerează că o distincție între aceste trei feluri ale lui „a fi”, copulă, substituit de existență și existență, ar fi poate de dorit în cadrul analizei termenilor logici, cu atât mai mult cu cât analiza lui Aristotel ar indica tocmai o astfel de distincție. Rostul pentru care negația trebuie să poarte asupra lui „a fi” din predicat și nu a lui „a fi” din subiect se regăsește în caracterul propriu al rostirilor de tip predicativ în care negația poartă asupra predicatului.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 98.

¹⁰¹ C. Noica, *op. cit.*, p. 209.

Modul privește felurile de a exista ale dictum-ului, cum o vedem. Un dictum logic nu există; el este universal valabil. Aceasta înseamnă totuși că există într-un timp, pe care l-am numit logic și în care obiectul prezentului este hotărâtor, dar dincolo de prezentul timpului real.¹⁰²

Trecând interpretarea modurilor în perspectiva devenirii, *posibilul* semnifică: „nu a fost, nu este, dar nimic nu-l oprește să devină în viitor”; *contingentul*: „poate fi prezent, dar nimic nu-l silește să fie”; *imposibilul*: „nu va fi niciodată”, iar *necesarul*: „dacă nu a fost și nu este, nu poate să nu fie în viitor”. Pentru a exprima ieșirea prezentului logic „din rigiditatea lui, ca și din generalitatea lui vagă” și rostirea cu sens în ordinea realității, C. Noica vorbește despre temporalitate diferențiată. Din această perspectivă, „modurile reprezintă tocmai ceea ce se poate spune (predica) din perspectiva timpului logic în substanța timpului real”¹⁰³.

¹⁰² *Ibidem*, p. 210.

¹⁰³ *Ibidem*.